

İNCİ TƏVƏKGÜL qızı QASIMLI

**ƏLAƏDDİN ÇƏLƏBİNİN “KİTABİ-TACİ-ƏDƏB” ƏSƏRİNİN
TEKSTOLOJİ TƏDQIQI VƏ MÜQAYISƏLİ MƏTNİ**

5717.01– Türk xalqları ədəbiyyatı

5721.01– Mətnşünaslıq, mənəvi-mədəni irsə dair qədim
əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi, tədqiqi və nəşrə hazırlanması)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2017

Dissertasiya işi AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Mənbəşünaslıq və yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: **Musayeva Azadə Şahbaz qızı**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kazımov Mehdi Davud oğlu
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nağısoylu Möhsün Zellabdin oğlu**
Akademik

Quliyev Elman Hilal oğlu
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu**
“Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsi

Müdafiə “__” “_____” 2017-ci il tarixdə saat “__⁰⁰”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 sayılı Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 117, VII mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “__” “_____” 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

FD 01.151. Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bəşər tarixində hər bir xalqın mədəniyyətini, keçmişini, ictimai-siyasi vəziyyətini, etnoqrafiyasını, dilini, mənəvi aləmini, etik-estetik dəyərlərini, dini, elmi-fəlsəfi idrakını öyrənmək üçün ilk növbədə həmin xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olan ədəbiyyatına diqqət yetirmək lazımdır. Xalqların mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynayan ayrı-ayrı ədəbi əsərlərin öyrənilməsi, tədqiq olunması, elm aləminə və geniş kütlələrə çatdırılması qarşıda duran ən aktual məsələlərdəndir. Tarix səhnəsində hər zaman öz layiqli yerini almış böyük türk xalqı bəşərin gələcək inkişafını müəyyənləşdirməklə yanaşı, elmi-bədii əsərlərin yaranmasında da öz sözünü demiş, bu sahədə ümumbəşər ədəbiyyatına çoxlu sayda töhfələr vermişdir. Türklər istər İslamdan əvvəlki, istərsə də İslamın qəbulundan sonrakı dövrlərdə söz sənətinin zirvəsi sayıla biləcək çox sayda bədii abidələr yaratmışlar. Türkdilli yazılı abidələrinin mövzusu və çevrəsi olduqca genişdir. Bu elm sahəsinin ənənəvi təsnifat variantlarını götürsək, yazılı irsin mövzu baxımından zənginliyi bir daha göz önünə gətirilmiş olur. Bura ədəbi əsərlərlə yanaşı, təbiəşünaslıq (botanika, fizika, kimya, farmakologiya, astronomiya), riyaziyyat elmləri (cəbr və riyaziyyat, həndəsə), musiqi və s. daxildir. Əlbəttə, yazılı abidələrin böyük bir qismini İslam elmləri (Quran, təfsir, hədis, kəlam, fiqh, təsəvvüf) ilə bərabər, fəlsəfə və əxlaq, tarix, münşəat və bioqrafiya, coğrafiya və diyarşünaslıq, ensiklopedik məlumat kitabları və müxtəlif sahələrə aid təzkirələr təşkil edir. Bu qəbildən olan klassik dövrə aid abidələrin tədqiqi və nəşri müasir dövrümüzdə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu əsərlər orta əsr türk xalqlarının tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini orijinal mətnlər əsasında mükəmməl öyrənmək baxımından olduqca dəyərli, mötəbər qaynaq rolunu oynayır.

Abidələrin elmi tədqiqi və nəşri müxtəlif sivilizasiya məkanlarında formalaşan ayrı-ayrı mədəniyyətlərə xas komponentlərin düzgün elmi mənzərəsinin yaradılmasında da öz dəyərini saxlayır. Yazılı abidələr istənilən halda, hər bir xalqın tarixi keçmişi ilə tanışlıq üçün ən dəyərli və mötəbər qaynaqdır. Başqa sözlə desək, onlar tarixin bədii yaddasıdır və keçmişin böyük elmi düşüncə potensialı, bədii estetik və mədəni irsi, əxlaqi-mənəvi dünyası ilə yanaşı, tarixi hadisələr, gerçəkliklər, əcdadların keçdiyi həyat yolları, hətta onların xəyal və arzuları haqqında bu xəzinədən mükəmməl məlumat əldə etmək olar. Həmin xəzinəyə

toplanan zəngin mirasın müasir elmi metodlarla tədqiqi və nəşri təqribən yüz əlli il öncə, Avropa və Rusiyada başlamış, bir əsr ərzində bu proses dinamik inkişaf yolu keçəcək bir sistem halına salınmışdır.

Avropanın London, Berlin, Paris, Roma, Vatikan, Amsderdam, Varşava, Sankt-Peterburq kimi mədəniyyət mərkəzi olan böyük şəhərlərinin, Afrika, Amerika, Asiya və b. xarici ölkələrin əlyazma xəzinələri, kitabxana və muzeylərində minlərlə türkdilli əlyazmanın mövcudluğu yazılı ədəbiyyatımızın zənginliyini, rəngarəngliyini, geniş yayılma arealını bir daha təsdiqləyir.

Bəşərin düşünmə qabiliyyətini, düşüncələrini, idrak etdiyini yazı və dil vasitəsi ilə ifadə etməsi, cəmiyyətə çatdırması onu digər varlıqlardan ayıran və üstün tutan ən əsas xüsusiyyətdir. İnsan yarandığı ilk gündən hər zaman ünsiyyətə, əhatə dairəsi ilə ən yüksək səviyyədə əlaqə qurmağa səy göstərmişdir. Həyatın dəyişməz qanunları hər bir kəsi ətrafdakı digər insanlarla sosial-ictimai bağlantı içərisində yaşamağa, başqaları ilə daim ünsiyyətdə olmağa sövq etmiş və etməkdədir. İnsanlar bu əlaqələri müxtəlif vasitələrlə yaşadırlar. Təbii ki, həmin ictimai rabitə və qarşılıqlı əlaqə vasitələri arasında ən güclü, ən əsrarəngiz yeri yazı almışdır. Fərdlər arasında ünsiyyətin inkişafının ilkin və davamlı pilləsi hər zaman söz, kəlam, yazı olmuşdur.

Lakin unutmamaq olmaz ki, sözün varlığı hər zaman kifayət etməyib, onu da cilalamaq lazım gəlib. Düşüncə gözəl sözlərlə bəzənməli, yazılmalı və təqdim edilməlidir. Çünki istənilən mövzuda söz düzgün və gözəl bir biçimdə söyləndiyi və yazıldığı zaman, şübhəsiz, müraciət olunan tərəfdə, ictimai toplumda öz təsirini açıq-aşkar göstərir. Nəticə etibarı ilə istənilən qayə əldə olunur. Məsələyə bu aspektdən yanaşıldıqda hər bir insan həyatını davam etdirməsi üçün gündəlik məişət ehtiyaclarını ödəməyə səy göstərməsi qədər gözəl danışıq qabiliyyətinə, yazı yazmaq hünərinə sahib olmağa da xüsusi əhəmiyyət verməlidir və qarşı tərəfə öz fikrini yerli-yerində, gözəl üslubda çatdırmağa diqqət etməlidir. Sözünün hər zaman cilalı və təsirli olmasına çalışmalıdır.

İslam-türk mədəniyyəti tarixinin ədəb və sosial həyata aid mənbələrin müsəlman-türk cəmiyyətinin əməl etdiyi qaydalar insanlarla münasibətdə bir uyum içində olması, nəzakət və incəlik, ədəb və davranış qaydaları, bəşəri münasibətlərin qurulması, gündəlik həyatın digər məşğuliyyətlərini mövzu alan “Taci-ədəb” kimi əsərlər mədəniyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayan adət-ənənələrin, tarixin və s. öyrənilməsində dəyərli mənbə hesab edilir. Türk tarixi, türk

mədəniyyəti araşdırılarkən bu kimi vacib mənbələr mütləq incələnməli, lazımlı məqamlar ortaya qoyulmalıdır. Türk dünyasının orta qədərli nəsr abidələri olan “Kutadğu bilik”, “Dədə Qorqud” kimi, Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbi tərəfindən yazılmış, leksik, semantik cəhətdən çox dəyərli olan “Taci-ədəb” əsəri də bu baxımdan diqqətə layiqdir.

Yer üzündə yaşamış bütün mədəni xalqların ictimai həyatında yazı işi hər zaman önəm kəsb etmiş, öz canlılığını daim qorumuş, demək olar ki, tarix səhnəsinə çıxan istənilən millətdə, mütləq yazıçılar, söz demək, söz yaratmaq ustadlarının xüsusi məqamı olmuş, yazarlar daima bir addım öndə dayanmışlar. Unutmaq olmaz ki, bir millət hansı ölçüdə zəngin və bələğətli bir dillə danışır və yazı bilir, deməli o ölçüdə də düşünür. Hansı səviyyədə düşünə bilir, o millətin söz sənətinin inkişaf səviyyəsi, danışmaq qabiliyyəti, yazı mədəniyyəti də o qədərdir.

“Taci-ədəb” əsərinin Anadolu ərazisində qələmə alındığını nəzərə alaraq belə bir fikir söyləmək olar ki, bu əsər orada məskunlaşan insanlara müraciətlə yazılmışdır və XV əsr Anadolu insanının fikirlərini, düşüncəsini, mədəniyyətini, əxlaqını, tərbiyəsini, elmini, dilini, şivəsini, dinini, adət-ənənəsini əks etdirməsi baxımından bizim üçün dəyərli sirlər xəzinəsi, araşdırma mənbəyi hesab olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əsərin müəllifi olan Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbi Sivas vilayətinin Amasya sancağında anadan olmuş, orada yaşamış, yaratmış və yenə də orada 1470-ci ildə həyatla vidalaşmışdır¹. Müəllifin doğum tarixi haqqında dəqiq məlumatla rastlaşmasaq da, mənbələrdə verilmiş məlumatlara əsasən onun Fateh Sultan Məhməd dövründə (1451-1481) yaşamış olduğunu, hətta müəllifin gəncliyinin daha əvvəlki illərə, Fateh Sultan Məhmədin atası II Muradın (1421-1451) hakimiyyət illərinə təsadüf etdiyini də söyləyə bilərik². Əsərin yazılma tarixinə gəlincə müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “Taci-ədəb” əsəri 1453-cü ildə, İstanbulun fəthi zamanı yazılmışdır³.

Dünyanın bir çox xalqlarının ədəbiyyatında orta nöqtələr kifayət qədərdir. Onların kökü həmin xalqların mifologiyasına, qədim inanclarına və əlaqələrinə gedib çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə əlaqələrinin, ədəbiyyatının qarşılıqlı öyrənilməsi,

1. بروسطی محمد طاهر، عثمانلی موفلاری، استانبول، جلد 4، 3، 1233، 16.

1. بروسطی محمد طاهر، عثمانلی موفلاری، استانبول، جلد 4، 3، 1233، 16.

³ ÖYİ 315/315-M, 179 تاج ادب

mədəniyyətlərdəki oxşar və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılmasına yardım edir. Bütövlükdə xalqların mədəniyyət tarixində mifologiya və ədəbiyyat xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, o həm də sosioloji elmlər sahəsindəki araşdırmaların nə dərəcədə elmi əhəmiyyət kəsb etməsini göstərməkdədir.

Bütün bunları nəzərə alaraq dünya xalqları arasında özünəməxsus yeri olan türk xalqının ortaya qoyduğu dəyərlərin ədəbi və elmi təhlilinin vacibliyi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan, zəngin türk və İslam mədəniyyətinin, habelə türk bədii söz sənətinin inkişafı, türk ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində nəsr kimi aparıcı bir janrın araşdırılması, kompleks şəkildə təhlil olunması, geniş aspektdə müzakirə zərurəti, eyni zamanda, tədqiqat işinin mövzusunun daha əvvəl Azərbaycan mətnşünaslığı və ədəbiyyatşünaslığında tam olaraq araşdırılması bu sahədə tədqiqatın əhəmiyyətini artırmaqdadır.

Beləliklə, “Taci-ədab” əsərinin Azərbaycandakı nüsxələri əsasında hazırladığımız bu araşdırmada belə qənaətə gəlmişik ki, əsərdə yazıya alınan bütün mövzuların hamısı İslam anlayışı ilə yazılmışdır. Dövrünün yaşam tərzini əks etdirməsi, qadınlarla bağlı yüksək fikir, təlim-tərbiyə həyatına baxış, ədəb-ərkan qaydaları və sosial həyata dair düşüncələr baxımından diqqəti cəlb edir. Müəllifin fikrinə əsasən hər müsəlman ədəb öyrənmək məcburiyyətindədir və gözəl əxlaqlı olmalıdır. Onun fikrincə, İslamın qaynağı ilahidir. Möminlər ədəbi və gözəl əxlaqı Məhəmməd (s) peyğəmbərdən, o da Cəbrayıl vasitəsi ilə Allahdan öyrənmişdir.

“Taci-ədab” əsərini tədqiqata cəlb etməyimizdə əsas məqsəd yüksək əxlaqi dəyərlərin, müsbət insani keyfiyyətlərin, ədəb qaydalarının təbliği və cəmiyyətə çatdırılması, bu məqsədlə yazılmış və öz əhəmiyyətini günümüzə qədər qoruyub saxlamış qiymətli əsəri cəmiyyətə yenidən tanıtmaq, ondan yararlanmaq, nəhayət, keçmişimizdən günümüzə qədər körpü salan bu cür yüzlərlə əsərin arxivlərdən, əlyazma xəzinələrindən çıxardaraq oxuculara çatdırmaqdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Türk-Osmanlı klassik nəsr ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əlaəddin Çələbinin həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixinə nəzər salarkən mənbələrdə onunla bağlı o qədər də geniş məlumatlara rast gəlmirik. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi Əlaəddin Çələbinin bir şair kimi deyil, nasir kimi tanınmasından irəli gəlir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə nəsrə o qədər də üstünlük verilmədiyi üçün nəsrə yazan müəlliflər haqqında məlumatlar çox deyil. Buna

baxmayaraq, tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı müraciət etdiyimiz bir çox mənbələrdə Əlaəddin Çələbi ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə edə bilmişik.

Əlaəddin Çələbinin həyat və yaradıcılığına işıq salan məxəzlərdən biri görkəmli türk-Osmanlı ədəbiyyatşünası Müəllim Nacinin 1890-cı ildə qələmə aldığı “Əsami” əsəridir¹. Buna bənzər lakin Müəllim Nacinin əsərindən daha geniş və müfəssəl məlumatların yer aldığı digər bir mənbə də Məhməd Sürəyyanın 1893-cü ildə qələmə aldığı “Sicilli-Osmani” əsəridir². Tanınmış tədqiqatçı İbrahim Əlaəddin Qovşa da özünün “Türk məşhurları” əsərində Əlaəddin Çələbi haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir³.

Əlaəddin Çələbinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı sonralar çap olunan ədəbiyyat tarixinə dair əsərlərdə və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı mənbələrdə də bəzi məlumatlar yer almaqdadır. Buna misal olaraq Katib Çələbinin “Kəşfi-əz-zünun”(“Şübhələrin kəşfi”)⁴, Mehmet Tahir Bursalının “Osmanlı müəllifləri”⁵, Fəhmi Ədhəm Karatayın “Topkapı Sarayı Muzesi Türkçe yazmalar kataloqu II cilt”⁶, Vəsfə Mahir Kocatürkün “Türk Edebiyatı Tarihi”⁷ və s. kimi mənbələrdə də məlumatlar mövcuddur. Bundan başqa, “İslam Ensiklopediyası”, “Böyük türk klassikləri”, “Meydan Larousse”, “İslami-türk ədəbiyyatı” və s. kimi ensiklopedik əsərlərdə Əlaəddin Çələbiyə həsr edilmiş bilgilərin yer aldığına şahidi oluruq.

Türk nəsr tarixinin dəyərli abidələrindən sayılan “Taci-ədəb” əsəri klassik türk ədəbiyyatı tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edərək müxtəlif dövrlərdə də araşdırma mövzusu olmuşdur. Əsasən, Türkiyədə bir çox tədqiqat işlərinin obyektinə olmuş bu əsərlə bağlı bir çox məqalə və tədqiqat işləri vardır. Belə ki, 1989-cu ildə Marmara Universitetində Yahya Akyüz tərəfindən “Tarikü-l-ədəb”də təhsil və tədris” adlı magistr buraxılış işi yazılmış, ancaq çap olunmamışdır. 1990-cı ildə Dokuz Eylül Universitetində Sabri Çap tərəfindən “Hadisleri

¹ معلم ناجی، اسامی، استانبول، ۱۳۰۸، ۴۳۱ س. 50

² سرپا محمد، سچیلی عثمانیه. استانبول علی شكري مطبعسى جلد، ۱۳۰۸-۱۳۱۱، 40

³ Govsa İ.A. Türk Meşhurları, II, İstanbul: 1978, 417 s., səh.55

⁴ Çelebi K. Keşf ez-zunun. İstanbul: 1310., səh. 211

⁵ Mehmet T.B. Osmanlı müellifleri. İstanbul 1333. 354 s., səh. 354

⁶ Karatay F.E. Topkapı Sarayı Muzesi Türkçe yazmalar kataloqu, İstanbul, 1961, Ic., 645 s,II c.,526 s., səh. 354

⁷ Kocatürk V.M. Türk Edebiyat Tarihi, Ankara: 1970. 904 s., səh.303

bakımından “Tarikü-l-ədəb” adlı magistr buraxılış işi yazılmış, ancaq çap olunmamışdır. Daha sonra, bu əsəri prof. Məhməd Şəkər Türkiyədəki mövcud nüsxələr əsasında transfoneliterasiya etmiş və kitab şəklində 2002-ci ildə çap etdirmişdir¹.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə bu əsər və onun AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan üç nüsxəsi haqqında ilk dəfə olaraq türkoloq alim prof. A.Musayeva 1991-ci ildə “XV yüzillik nəsr abidəsi “Taci-ədəb” adlı məqaləsində məlumat vermiş və əsəri ədəbiyyat tarixi baxımından çox qiymətli bir mənbə kimi dəyərləndirmişdir². Əsər ilk dəfə Türkiyədə tədqiqata cəlb olunsa da, onun mövcud Bakı əlyazma nüsxələri haqqında heç bir məlumat məlumat verilməmişdir. Güman ki, türkiyəli tədqiqatçıların Bakı nüsxələri haqqında məlumatları olmayıbdır. Araşdırma zamanı maraqlı bir fakt da ortaya çıxdı ki, Türkiyədə aparılan tədqiqatlarda əsərin adı “Təriqü-l-ədəb” kimi göstərilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Türkiyədə mühafizə olunan əlyazmalarda əsərin adı, məhz bu cür qeyd olunur. Lakin bizim apardığımız araşdırma zamanı bu əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan üç mükəmməl əlyazma nüsxəsinin frontospisində “Həzə kitabı-Taci-ədəb” (“Bu “Taci-ədəb” kitabıdır) yazıldığı aşkar olunmuşdur. Buna görə də, biz öz tədqiqat işimizdə əsərin adını “Taci-ədəb” kimi göstərmişik. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, əsərin mətni bizim tərəfimizdən Bakı nüsxələri əsasında transfoneliterasiya edilmiş, türk mənşəli kəlimələr və ərəb, fars mənşəli kəlimələr lüğəti hazırlanmış, fotofaksimile ilə birlikdə 2014-cü ildə “Taci-ədəb” adı altında kitab şəklində nəşr edilmişdir³.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi Azərbaycan mətnşünaslığında bu əsərin ilk dəfə ayrıca bir tədqiqat obyektini kimi seçilməsi ilə səciyyələnməkdədir. Tədqiqatın konkret elmi yenilik

¹ Şeker M. XV. Yüzyıl Müelliflerinden Ali b. Hüseyin elAmasi ve Tarikul-Edebinde Sosyal hayat. XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 5-9 Eylül 1990, s. 303

² Musayeva A. XV yüzillik nəsr abidəsi “Taci-Ədəb”. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiy., dil və incəsənət seriyası, 1991, N:3-4. s. 43

³ Qasımlı İ. Əli bin Hüseyin əl-Amasi Əlaəddin Çələbi, “Taci-ədəb”. Bakı: 2014, 291 səh.

məqamlarını aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan mətnşünaslığında Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədab” əsəri tekstoloji tədqiqata cəlb olunmuş, mətn şəklində araşdırılmışdır. Əsər ilk dəfə kompleks şəkildə təhlil edilmiş, haqqında hərtərəfli məlumat verilmişdir.
- İlk dəfə müqayisəli və geniş aspektdə araşdırma aparılaraq bu əsərin sosial dəyərlərinin, habelə islam ideologiyasından bəhrələnərək insanların həyatında özünəməxsus rolu tədqiq olunmuşdur;
- Bununla yanaşı, deyə bilərik ki, bu elmi araşdırma vasitəsilə ilk dəfə olaraq “Taci-ədab” əsərinin məzmunu, qrafik, orfoqrafik, arxaik xüsusiyyətləri geniş şəkildə ortaya qoyulmuş və üslubu, məqsədi, prinsipi, əhəmiyyəti, metodu nəzərə alınaraq bütöv bir nəsr əsəri kimi araşdırılmışdır;
- Bu tədqiqat işində XV əsr türk ədəbi həyatının təzahürlərinə, o cümlədən o dövrün ədəbi həyatında olduqca əhəmiyyət kəsb edən nəsrə dəqiqliklə yanaşılmış, bu sahə geniş şəkildə analiz olunmuş və nəsrin o dövrdəki əhəmiyyətindən geniş danışılmışdır. Bu əsər haqqında görkəmli elm adamlarının, mütəfəkkirlərin tutarlı elmi dəlil və sübutlarına ilk dəfə olaraq geniş yer verilmişdir;
- Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq “Qurani-Kərim”ə istinadən verilmiş ayə və surələr, Məhəmməd Peyğəmbərin, bəzi övliyaların həyat hekayələrindən götürülmüş nəsihətlər, müəllifin öz nəsihətləri haqqında məlumatlar ayrıca bir fəsil olaraq geniş araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur;
- Eyni zamanda, bu əsərin yazılmasında istinad olunmuş mənbələrin, demək olar ki, hamısı bütünlüklə araşdırılmış, sistemli şəkildə qeyd edilmişdir;
- Bütün bu sadaladığımız elmi yeniliklərlə yanaşı, ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində arxaikləşərək dilimizdən tamamilə çıxmış qədim türk sözləri yenidən araşdırılmış, geniş şəkildə tədqiq olunmuş, açıqlanmışdır;
- Araşdırmada Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədab” əsərinə mətnşünaslıq, dil, ədəbiyyatşünaslıq, din baxımından yanaşılmış və Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu əlyazma tekstoloji tədqiq olunmuş, mövcud əlyazma nüsxələri arasında müqayisəli mətni hazırlanmışdır.

Tədqiqat işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığı ilə əlaqədar

gələcək tədqiqatlar üçün etibarlı mənbə rolunu oynaya bilər. Tədqiqat işi təcrübi ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, şərqşünaslıq, dilçilik və başqa filoloji elmlərin yeni faktlarla və maraqlı təhlillərlə zənginləşməsi baxımından, bir mənbə kimi əhəmiyyətlidir. Belə ki, tədqiqat işində müəllifin yaşadığı XV əsrin ədəbi mühiti, ədəbi nəsr haqqındakı elmi qənaətləri, həmçinin müəllifin ədəbi simasını, yaradıcılığını tanıdan bütün yarım fəsillər gələcəkdə Türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinin qədim və orta əsrlər bölməsinin öyrənilməsi prosesində həm köməkçi, həm də mövzu etibarilə yeni faktoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eləcə də, əsər bütünlüklə tarixi qrammatika və ədəbi dil baxımından da faydalı ola biləcək bir mənbə səviyyəsindədir. Tədqiqatın nəticələrindən orta əsrlər klassik türk ədəbiyyatının tədrisində də istifadəsi mümkündür.

Tədqiqat işinin elmi-praktik əhəmiyyəti. Təbii ki, bu elmi araşdırmanın elmi-praktik əhəmiyyəti birbaşa onun elmi yeniliyi ilə sıx bağlı olub, istər klassik dövr və yaxud ilkin İslam dövrü, istərsə də Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti dövründə türklərin ədəbi mövqelərinin, xüsusən də ədəbi əsərlər içərisində xüsusi əhəmiyyət daşıyan nəsr janrının hansı səviyyədə olması, bu tədqiqat işində araşdırılan əsərin dil faktorları ən mühüm elmi-nəzəri əsasları təşkil etməkdədir. Habelə klassik türk ədəbiyyatında bu janrın təşəkkül tapması, formalaşması, klassik dövrün ictimai-siyasi və mədəni təsirləri altında ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətləri baxımından rəngarəngliyini göstərmək elmi araşdırmanın ən başlıca dəyərlərindən sayılmaqdadır. Elmi-praktik əhəmiyyət baxımından bu tədqiqatdan əldə olunan nəticələrin və nəzəri müddəaların türk ədəbiyyatı sahəsində gələcək elmi araşdırmalar üçün müəyyən köməklik göstərəcəyini də xüsusi qeyd etmək mümkündür. Bununla yanaşı, tədqiqat işi təcrübi əhəmiyyət baxımından türk ədəbiyyatı və tarixi sahəsində, ədəbi tənqid istiqamətində mühazirə və seminarların hazırlanmasında elmi qaynaq kimi, həmçinin qədim türk dilinin, mədəniyyətinin öyrənilməsinə dair köməkçi dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbi və onun “Taci-ədəb” əsərini hərtərəfli tədqiq etmək, onun klassik nəsr əsərləri baxımından elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı elmi vəzifələr qoyulmuşdur:

- Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin dövrü, mühiti və həyatı barədə məlumat vermək;

- Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin elmi-ədəbi irsi, əsərlərinin əlyazma nüsxələrini üzə çıxarmaq, onlar haqqında konkret təsəvvür yaratmaq;
- Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədəb” əsərini türk ədəbiyyatında və türk mətnşünaslığında nəsr əsərlərinin təşəkkülü, formalaşması, inkişafı, insanların həyatına dair bu şəkildə yazılmış əsərlərin təsiri və bu ədəbiyyatla formalaşan türklərin ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi həyat tərzində bu əsərin ideya, məzmun və bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq, klassik dövr ədəbiyyatında nümunələrlə fikirləri əsaslandırmaq;
- “Taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələri barədə məlumatları ümumiləşdirmək, onların elmi-paleoqrafik təsvirini, tekstoloji müqayisəsini vermək;

Tədqiqat işinin metodologiyası. Tədqiqat prosesində təbii ki, ilkin qaynaqlar araşdırılmış, türk ədəbiyyatşünaslığı əsas götürülərək, Azərbaycan, Avropa, rus, şərqşünaslığının üstün elmi təcrübəsindən faydalanmaqla elmi tədqiqat işində müqayisəli metoddan istifadə olunmuş, sistemli təhlil və kompleks araşdırma üsulu tətbiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Mənbəşünaslıq və yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və tədqiqatdan çıxarılan nəzəri-təcrübi nəticələr dissertantın nəşr etdirdiyi kitabda, elmi məcmuələrdəki məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Dissertant, bir sıra beynəlxalq konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələrlə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq tədqiqat işi giriş, üç fəsil, səkkiz yarım fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodologiyası, öyrənilmə səviyyəsi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir. Dissertasiya 3 fəsil, 8 yarımbaşlıqdan ibarətdir.

Dissertasiyanın “Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Ələddin Çələbinin dövrü, mühiti, həyatı və yaradıcılığı” adlanan I fəslə iki yarımbaşlıqdan ibarətdir. “Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Ələddin Çələbinin dövrü, mühiti və həyatı” adlanan birinci yarımbaşlıqda bildirilmişdir ki, XV əsrdə türk dili böyük bir imperatorluq kimi sivil ölkələri idarə etmə iddiasında və iqtidarında olan böyük bir dövlətin və millətin ortaq islam mədəniyyətində xüsusi yerini alması üçün bir söz zənginliyini və ifadə üstünlüyünü qazanmışdır. Bu əsrdə Osmanlı türkcəsindəki ədəbiyyatın inkişafının təşviq edici səbəblərindən biri də, məhz hökmdar ailəsinin şair və sənətkar şahzadələr yetişdirmiş olmasıdır. Bu hökmdar və şahzadələrin həm yüksək səviyyəli şeirlər söyləyəcək qədər dil və ədəbiyyata hakim olmaları, həm elm xadimlərinin, söz adamlarının dəyərini bilmələri ölkələrindəki elm və sənətin səviyyəsini qaldırmışdır¹. XV əsrdə Amasyada yetişən şairlərin sayı XIV əsr ilə müqayisə edilə bilməyəcək qədər çoxdur. Xüsusilə II Bəyazid dövründə Amasya bir çox dövlət, elm və din xadimlərinin, şair və sənətkarların yetişdiyi kiçik İstanbul mahiyyətində olmuşdur. Belə ki, Amasya Osmanlı şahzadələrinin ilk təhsillərini aldıkları, idarəçilik və hərbi ilə bağlı təcrübə qazandıqları bir şahzadə vilayəti idi. Şübhəsiz, Amasyanın bu ehtişamındakı ən böyük rolu II Bəyazid oynamışdır. Bu baxımdan, Amasyanın o dövrdəki mədəni zənginliyini vurğuladıqda və ya o dövrdə yaşayıb, yaratmış hər hansı bir yazıçı haqqında danışıldığında mənbələrdə mütləq II Bəyazidin adına rastlanmaqdadır. Bunu II Bəyazidin şairlərə, sənətkarlara, elm xadimlərinə və üləmalara diqqətinin nəticəsi olaraq da qəbul etmək olar. Üzərində araşdırma apardığımız əsərin müəllifinin də bu dövrdə və Amasyada yaşadığını düşünərək onun necə bir elmə sahib olduğunu bilmək bir o qədər də çətin olmaz.

XV əsrdən bu yana Anadolu, Balkanlar və bütün Osmanlı imperatorluğu coğrafiyasında inkişaf edən dili “Osmanlı Türkcəsi” deyə tanıyırdıq. Bunun ilk səbəbi imperatorluğun Rumeli və Balkanlardakı torpaqlarının da Anadolu qədər geniş olması və getdikcə genişlənməsidir. Bu səbəblə “Osmanlıca” adı türkcədən ayrılan və ya türkcə olmayan bir dil deyil, çox geniş coğrafiyalara hakim böyük bir

¹ Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 2001. 1366 s., s. 437-439

dilin adıdır. Türk dili bu əsrdə tam bir imperatorluq halına gələn və hakim olduğu ölkələri idarə iddiasında və iqtidarında böyük bir dövlət və millətin ortaq İslam mədəniyyətində söz sahibi olmağını təmin edəcək bir söz zənginliyi, ifadə üstünlüyü səviyyəsində inkişaf etmişdir. Osmanlı türkcəsi eyni torpaqlarda yaşayan ərəb, fars, yunan və balkan dilləri ilə türk dili lehinə savaşı, öz torpaqlarında bu dilləri ikinci plana sala biləcək milli bir zəfər qazanmışdır. Türk dili öz sintaksisinə və dil musiqisinə sadıq qalmış, ancaq torpaqlarına sahib olduğu millət və mədəniyyətlərin dillərindən kəlmə almaqdan, bu kəlmələrlə zənginləşməkdən də qorxmamışdır. Bu səbəbdən türkcəyə ərəb və farsdan başqa yunan, italyan, balkan, və Qafqaz dillərindən kəlmələr girmişdir. Elm və ədəbiyyat dilində klassik bir görüşlə və ortaq bir İslam mədəniyyəti olaraq öz qaydaları ilə yaşayan bir qisim ərəbcə, əcəmcə kəlmə və tərkiblər istisna edilərsə türkcəyə daxil olan bütün digər kəlmələr türk-xalq dilinə uyğunlaşaraq gərək səs, gərək mənə baxımından türkcələşmə yoluna girmişdir. XV əsrdə Osmanlı dili ilə yazılmış bütün əsərlər öz gözəlliyi ilə günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Əlyazma və sözlü olaraq günümüzə qədər gələn bu əsərlər ədəbiyyat tariximizdə öz dərin izini qoymuşdur. Bu əsrdə Türk aydınlar ədəbiyyatında nəsr bir-birindən olduqca mühüm fərqlərlə ayrılan iki ayrı qol halında inkişaf edir. Bunlardan birincisi ən gözəl nüsxələrini Sinan Paşanın əsərlərində gördüyümüz sənətli nəsrdir. İkincisi, bəzi tərcümə əsərlərlə xalq üçün yazılan kitablarda, xüsusilə xalq arasında oxunsun deyə yazıldığı düşünülməyən anonim Osmanlı tarixlərində istifadə edilən sadə nəsrdir. Orta əsrdə yazılan əsərlərin bir çoxu ya xalq kütlələrinə xitab məqsədi ilə, ya da Anadolu bəyliklərinin sadə türkcədən xoşlanan hökmdarlarına verilmək üçün yazıldığından mümkün olduğu qədər yad kəlmə və tərkiblərdən uzaq, təmiz bir Oğuz Türkcəsi ilə yazılırdı. Bu əsərlərdə istifadə olunan dil, türk xalqı, hətta aydınları arasında danışılan açıq, sevimli və düzgün bir türkcə idi.

Sinan Paşanın təmsil etdiyi sənətli nəsrin yanında XV əsrin aydınları arasındakı danışiq dilinə daha yaxın bir yazı dili istifadə edən nəsrçilər də vardır. Bunlardan birinin sadə nəsr, hətta sadə dil fikrini və tövsiyyəsini dövrün bir Osmanlı hökmdarından olması çox mühümdür. Sinan Paşadan qabaq ərəb və farscadan türkcəyə çevrilən bəzi əsərlərdə izafi dərəcədə yabançı kəlmələr istifadə edənlər olmuşdur. Onların bu hərəkətləri bir qisim türk aydınlarının xoşuna gəlməmiş və Sultan İkinci Murad farscadan türkcələşdirilmiş “Qabusnamə” adlı əsərin dilini

bəyənməmiş və eyni əsərin dilimizə daha yaxın, daha açıq bir türkcəyə çevrilməsini istəmişdir. İstədiyi kimi bir tərcüməni də Mərcimək Əhməd adlı bir nəsr yazıçısına yazdırmışdır. Beləliklə, Mərcimək Əhməd bu əsrdəki sadə nəsr tərəfdarlığının bir təmsilçisi sayıldı. Əsrin sadə nəslə yazan ədiblərindən biri də Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbidir. Sadə nəslə yazılan əsərlər arasında onun “Taci-ədəb” əsəri də özünə məxsus yer tutur¹. Həyatı və yaradıcılığını tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz Əlaəddin Çələbi də türk ədəbiyyatı üçün yeni bir inkişaf mərhələsi sayıla biləcək belə dövrdə yaşayıb yaratmışdır.

Mənbələrdə müəllifin həyatı ilə bağlı geniş məlumatlarla qarşılaşsaq da, bir neçə qaynaqda müəyyən qısa bilgiler verilmişdir. Onun doğum tarixi və harada doğulduğu haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Mənbələrdə ölümünün h.875/m.1470-ci il olması qeyd edilir. Başqa bir məlumat olmadığından onun ölüm tarixini 1470-ci il olaraq qəbul etsək Əlaəddin Çələbinin Fateh Sultan Məhməd (1451-1481) dövründə yaşayıb-yaratmış müəlliflərdən biri olduğunu əminliklə söyləyə bilərik². Künyəsinin əl-Amasi olması isə onun Amasyalı olduğunu göstərir³. Müəllifin qələmə aldığı “Taci-ədəb” əsərinin yazılma tarixi kimi 1453-cü ilə diqqət yetirsək müəllifin gəncliyinin daha da əvvəlki illərə, Fateh Sultan Məhmədin atası II Muradın (1421-1451) dövrünə təsadüf etdiyi qənaətinə gələrək. Bütün bu məlumatlardan qısa olaraq söyləyə bilərik ki, Əlaəddin Çələbi Sivas vilayətinin Amasya sancağında anadan olmuş, orada yaşamış, yaratmış və orada vəfat etmişdir⁴. Ayrıca Məhməd Sürəyya özünün “Sicilli-Osmani” əsərində Əlaəddin Çələbinin tərcümeyi-halı haqqında danışarkən onun h.826/m.1423-ci ildə Amasya Sancaq bəyliyinə təyin edilən Yörqüc Paşanın oğlu Xızır Bəyə, (daha sonra Xızır Bəy də Amasyada Sancaq bəyliyi etmişdir) müəllimlik etdiyini bildirməkdədir. Bu məlumatlar da onun Amasyada tanınmış bir müəllim olduğunu söyləməyimizə imkan

¹ Agah S.L, Edebiyat Tarihi Dersleri, Tanzimata Kadar, Kanaat Kitapevi, İstanbul: 1943. 451 s., səh. 354

² Ateş A., Kafesoğlu İ., İstanbul Kütüphanelerinde Fatehin Hüsusi Kütüphanesine ve Fatih çağı Müelliflerine Ait eserler. İstanbul: 1953. səh. 21; Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 2001. 1366 s., səh. 496

3 بروسلمى محمد طاهر، عثمانلى مولفلىرى، استانبول، جلد 4، 3، 1233، 354

⁴ Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 2001. 1366 s., səh. 354

verir¹. Bildiyimiz kimi, “Taci-ədəb” əsərində müəllif özündən də söz açır. O, əsərinin bir yerində qeyd edir ki: “...Zira kim bu fəqiri-həqir ömrümün ibtidasından ta intəhasınadək səyi-bəliğ və ciddi-cəhd və səyiquşiş etdim. Həmdəmdən əsər və məhrəmdən xəbər və yarlıqdan nişan bulmadım. Vəfa vücudunu anqa kimi məqđum və kərəm qanını kimya gibi məqtum gördüm. Vəfaq umduğum yerdən nifaq və ittifaq müləhizə itdügüm məhəldən şıqaq hasil oldu və taleyim əxtəri tulu itdigim və nicati-xüftə bidar olduğun və çərxi-dərrarın saaəti-nücum miqdari muradımcə muvafiq döndüğün görmədim...”². Göründüyü kimi müəllif bütün ömrünü təhsil almağa, elmə həsr etdiyini söyləyir. Həyatın, dünyanın vəfasızlığından, taleyinin dönük olmasından, tale ulduzunun parlamamasından şikayət edir. Bu da onu göstərir ki, Əlaəddin Çələbinin öz dövrünün vəzifəli, tanınmış şəxsləri ilə çox da yaxşı əlaqələri olmayıb. “Taci-ədəb” əsərini ömrünün sonlarına yaxın qələmə aldığı “...ömrümün ibtidasından ta intəhasınadək...”³ ifadəsindən də anlaşılmaktadır. Ondan faydalanmış olanların, hətta şagirdlərinin ona vəfa göstərmədiklərindən şikayətlənir. Burada o, çox çalışmasına baxmayaraq, arzu etdiyi mövqeyə, layiq olduğu məqama çatmadığından da söz açır. Hətta müəllif həyatının bu səhifəsində insanlarla ünsiyyəti kəsib, onlarla bir arada olmaqdan da qaçdığını bu ifadələrlə bildirir: “...Və gördüm ki, səlamət vəhdəttə və fərağət üzlətdə anı dutdum. Sayəm ilə munis və sirrimlə məhrəm və dərdimlə həmdəm olub, qənaəti-sənəət edinüb və təvəqqüi xalqdan kəsdim. İstignayi-qolub və istirahəti-ruh və fəzaqəti-xatir hasil oldu...”⁴. Bütün bunlardan bir daha məlum olur ki, Əlaəddin Çələbi yaşadığı dövrdə o qədər də rahat həyat tərzini keçirməmiş, hər zaman çalışmış, lakin bütün bu cəhdlərinə baxmayaraq, cəmiyyət və dövlət tərəfindən layiqli qiymətini ala bilməmişdir.

Müəllif əsərində o dövrün cəmiyyətinin yaşayışından da söz açaraq, bəzən zamanından şikayətini də dilə gətirir. Sənətkar və ağıllı insanlara dəyər verilmədiyini, mal sahibi və zənginlərə daha çox hörmət edildiyini bildirir və deyir; “...Və amma indiki əsr ki, bizim zamanımızdır, hünərli insanlar zəlil və qədr-qiymətləri qəlil olmuşdur. Etibar mala və ehtiram maldarlara oldu. Və bilgili insanlar zəlil və fəqir,

¹ Kocatürk M.V. Türk Edebiyatı Antolojisi, Ankara: 1997, 720 s., səh. 450

² ƏYİ 315/315-M, تاج ادب, 50a

³ ƏYİ 315/315-M, تاج ادب, 58b

⁴ ƏYİ 315/315-M, تاج ادب, 59b

şair və yazarlar zümrəsi xor və həqir olubdur. Mərifət hünərlə və kamal məsxərəliklə dəyişdirildi. Min hünər ərz etməkdən bir minkar kəsb etmək xeyirli və mötəbər oldu...”¹. O hər kimə yaxşılıq etdisə qarşılığında nankorluq gördüyünü bildirməklə, hətta insanlarla ünsiyyəti kəsməsinə səbəb olan söhbətlərdən də şikayətlənməkdədir. Qəm və kədərini dağıtmaq üçün söhbətə oturduqlarını, amma ona daha çox mənfə təsir göstərmələri səbəbindən oturduğu yerdən sıxıntı və bəla yükü ilə qalxdığını ifadə edən müəllif yeri gəldikcə şikayətini bildirmişdir.

I fəslin “Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin yaradıcılığı” adlanan ikinci yarımbaşlığında müəllifin qələmə aldığı, məlum olan bir neçə əsəri haqqında məlumat verilir. Dövrünün bir çox elm adamları kimi Əlaəddin Çələbi də müxtəlif elm sahələrinə aid bir neçə əsər yazmışdır. Onun qələmə aldığı əsərlərdən biri “Dürürü-l-fəraid və qürrürü-l-fəvaid” (“Nadir incilər, dürrlər və ən gözəl faydalar”) əsəridir. Əsərin yazılma tarixi haqqında dəqiq məlumat əldə edə bilmədik. Qeyd olunan əsərin Ankara Milli kitabxanası Adnan Ötükən Xalq Kitabxanası kolleksiyasında bir əlyazma nüsxəsi qorunur. Əsər digər müəlliflərin əsərləri ilə bir əlyazmadadır və bu əlyazmanın 218a səhifəsindən başlayır. Əsərin ümumi həcmi isə 58 vərəqdir.². Mənbələrdə Əlaəddin Çələbinin əruza aid “Risalə-i-əruz” adlı bir əsəri ilə bağlı məlumatlar da vardır ki, apardığımız araşdırmalar zamanı əsərin Türkiyə ilə yanaşı, dünyanın bir çox kitabxanasında əlyazma nüsxələrinin qorunduğu üzə çıxdı. Belə ki, əsərin İstanbul Süleymaniyyə, İstanbul Millət Kitabxanası, Konya Xalq Kitabxanası, Manisa Milli Kitabxanası, Fransa Milli Kitabxanası və s. kitabxanalarında 11 əlyazma nüsxəsi qorunur. Burada maraqlı bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərin adı müxtəlif kitabxanalarda qorunan əlyazmalarda fərqli şəkildə göstərilmişdir. Misal üçün əsərin İstanbul Millət kitabxanası və İstanbul Süleymaniyyə kitabxanalarında qorunan əlyazmalarında adı “Risalə-i-fənni-əruz və elmi-mizan” (“Əruz fənni və ölçü elmi haqqında traktat”) kimi göstərilmişdir³. Araşdırmalar zamanı Əlaəddin Çələbiyə aid olunan “Tərcümə-i-əruz və qəvaidi” (“Əruz və qaydalarının tərcüməsi”) əsəri də böyük ehtimal ki, qeyd olunan “Risalə-i-əruz” adlı

¹ ƏYİ 315/315-M, تاج ادب, 50a

² www.mktub.gov.tr, səh.300

³ www.mktub.gov.tr, səh.300

əsin başqa bir əlyazma nüsxəsində verilmiş fərqli adıdır¹. Bununla yanaşı, Əlaəddin Çələbinin “Nəsayihü-l-Müslimin” (“Müsəlmanların nəsihətləri”) adlı mənzum bir əsəri haqqında mənbələrdə qeyd olunsada, tədqiqat zamanı bu əsərlə bağlı hər hansı bir bilgi əldə edə bilmədik². Əlaəddin Çələbiyə aid olan əsərlərdən biri də “Risalə-i fī ilmi-nücum” (“Astronomiya elmi haqqına traktat”) əsəridir. Əsərin Misirdə, Qahirə Xidiv Kitabxanasında bir əlyazma nüsxəsi qorunur. Adından da bəlli olduğu kimi, əsər astronomiya və astralogiyaya aiddir³. Müəllifə aid edilən digər bir əsər isə “Həsiyə əla Həsiyə əs-Seyyid əla şərhi Mətaliü-l-Ənvar” adlı əsəridir. Ərəbcə olan əsərin Köprülü Kitabxanası 909 nömrəli nüsxəsindəki Sədrəzəm Candarlı Xeyrəddin Paşaya ithaf edildiyinə dair qeyddən və müəllifin Əli ibn Hüseyn ibn Əli olduğunu nəzərə alaraq bu əsərin də ona aid olmasını söyləyə bilərik⁴.

Eyni zamanda, bir xəttat olduğu da anlaşılan müəllif yaxşı bir təhsil görmüşdür. Bunu isə biz onun “Taci-ədəb” əsərindəki ifadələrdən açıq bir şəkildə müşahidə edirik. Bu ifadələrdən müəllifin qüvvətli bir “Quran” və hədis bilgisinə sahib olduğu da müəyyənləşir. Ayrıca, onun dövrünün bir çox ziyalı kimi ərəbcə və farscanı da çox yaxşı bilmiş, bu dillərdə yazılmış bir çox poetik nümunəni əsinə daxil etmişdir. Bununla yanaşı, əsərdə bəzi şeirlərin özünün olduğunu nəzərə alsaq, onun şair olduğunu söyləyə bilərik. Bu kontekstdən heç çəkinmədən onun bir ədəbiyyatçı olduğunu söyləməyimizə də imkan var. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi əruz haqqında bir risalə yazdığı da bildirilən Əlaəddin Çələbinin ədəbiyyatla bağlılığı sadəcə öyrənməklə çərçivələnmir. O, eyni zamanda, bu sahəyə aid əsər qələmə almış və böyük ehtimal ki, müəllimlik etdiyi təhsil müəssisələrində ədəbiyyat nəzəriyyəsini də tədris etmişdir. Bu da onun elm və ədəbiyyatla əlaqəsinin daha da güclü olduğunu ortaya qoyur. Ayrıca “Nəsayihü-l-Müslimin” adlı mənzum əsərinin də olduğu məlumdur⁵. Müəllifin “Yasin surəsinin təfsiri” adlı bir əsəri olduğu araşdırma nəticəsində üzə

¹ www.mktub.gov.tr, səh.300

² Kocatürk M.V. Türk Edebiyatı Antolojisi, Ankara: 1997, 720 s., səh.450

³ www.mktub.gov.tr, səh.300

⁴ Şeker M. XV. Yüzyıl Müelliflerinden Ali b. Hüseyin elAmasi ve Tarikül-Edebinde Sosial hayat. XI. Türk Tarih Konqresi, Ankara: 5-9 Eylül 1990, səh. 18

⁵ بروسلمى محمد طاهر، عثمانلى مولفلىرى، استانبول، جلد ۳، ۱۲۳۳، 354

çıxarılmışdır. Bursalı Məhməd Tahir özünün “Türk məşhurları” əsərində onun Əsəd Əfəndi kitabxanasında bir nüsxəsinin mövcud olduğunu göstərməkdədir¹. Süleyman Çələbi, Şeyxi, Yazıçıoğlu Məhməd, Əhməd Bican, Əsrəfoğlu Rumi və Sinan Paşa kimi istər nəzmlə istərsə də nəslrlə türk klassik ədəbiyyatında bir çox məşhur əsərlərin müəllifi olan şəxslərlə bir dövrdə yaşamış Əlaəddin Çələbinin şübhəsiz ki, ən gözəl əsəri bizim də tədqiqat obyektimiz olan “Taci-ədəb”dir.

Dissertasiyanın “Klassik türk ədəbiyyatında nəsr və Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin “Taci-ədəb” əsəri” adlanan II fəslə üç yarımbaşlıqdan ibarətdir. “Klassik türk ədəbiyyatı tarixində nəsr: təşəkkülü və mərhələləri” adlı birinci yarımbaşlıqda nəsrin türk ədəbiyyatındakı yeri və əhəmiyyətindən bəhs olunaraq nəsrin inkişaf tarixi, türk ədəbiyyatında nəsrin əhəmiyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Türk nəsrinin inkişafı tarix sırası ilə dörd dövrdə araşdırıla bilər. 1.Əski nəsr. 2.Tənzimat nəsr. 3.Sərvəti-Fünun nəsr. 4.Yeni nəsr. Zaman baxımından XIV əsrin başlanğıcından XIX əsrin ortalarına qədər davam edən nəsrə “Əski nəsr” deyilir. Əski nəsr bu uzun zamanın içində xeyli dəyişikliyə uğramış və bölümlərə ayrılmışdır. Xalq nəsr və Divan nəsr. Divan nəsr də bir-birindən fərqli üç üsul halında inkişaf etmişdir: 1.Ədəbi nəsr. 2.Tarixi nəsr. 3.Sadə nəsr.

Orta əsr nəsrinin Xalq və Divan nəslrləri deyə iki qola ayrıldığını bilirik. Dana çox “İnşa” deyə anılan Divan nəsr də aşağıdakılar olmaq üzrə üç bölmədə incələnilir. 1.Ədəbi nəsr. 2.Tarix nəsr. 3.Sadə nəsr. Bu nəsrdə türkcə yazmaq fikri, nəzmdə görünən sadəlik yoxdur. Belə ki, çox sadə olan bəzi parçalar belə anlaşımaq arzusundan çox uzaq ola bilər. Yalnız öyrədici nəsr yazıcılarında xalqa səslənmək qayğısı sezilməkdədir. Türkcə, ərəbcə, farsca kəlmələr, sanki tək bir dilin sözləri kimi ayırd edilmədən istifadə olunur. Bu üç dilin qarışığı olan yazı dilinə “Osmanlıca” deyilir. Münşilər bir-birinə heç qaynamamış olan bu üç dilin bol kəlmələri ilə bəzəkli, zəngin, ancaq ömürsüz bir nəsr meydana gətirdilər. Bu nəsrdə türkcə cümlə quruluşuna toxunulmamışdır. Türkcənin özünə məxsus dil qaydaları qorunmuşdur. Yalnız cümlənin içində farsca və ərəbcə fellər, ön və son şəkilçilər qatılmışdır. Cümlələr lazımsız yerə uzadılmışdır. Nöqtələmə işarələri yoxdur. Cümlə sonunda sıx istifadə edilən -ıp,-up,-ərək,-icək,-ıcaq kimi bağlama şəkilçiləri uzun və gərəksizlik meydana gətirir. Buna görə də cümlələri anlamaq

¹ابروسلې محمد طاهر، عثمانلی مولفاری، استانبول، جلد ۴، ۳، ۱۲۳۳، 354

çətinləşir. Bu nəsrdə fikirdən çox bəzəyə diqqət edilmişdir. Üslub gözəlliyi, yalnız kəlmə düzülüşlərində axtarılmışdır. Üçlü, beşli isim və sifətlərə çox yer ayrılmışdır. Nəsrdən çox nəzm qaydalarından istifadə olunmuşdur. Farscadan keçmiş olan “ki” bəzən “kim” ədatı ilə, ərəbcədən gələn “və” bəzən də “vü”, “ü” bağlayıcısı bu nəsrə çox istifadə olunur. Danışıqlar “didi”, “eyitti” kimi sözlərlə başlamış və bitmişdir. Ədəbi nəsr divan nəsrinin ən qarışıq olan və bu gün oxunulmaz hala gələn qoludur. Yuxarıda adı keçən “Osmanlıca”nın ən gözəl nümunələri də buradadır. Ərəb, fars dilindən alınmış kəlmələr bol olub, xüsusilə seçilmişdir. Məcazların demək olar ki, hər növündən burada istifadə olunub. Bu nəsrə bütünlüklə nəzm ölçüləri axtarılmışdır. Nəsr özündən gözlənilən xidməti etmədiyi üçün divan ədəbiyyatında fikir hərəkətləri çox ağır işlənmişdir. Ədəbi nəsrə termin olaraq “İnşa”, inşa yazarına da “Münşi” adı verilir. Bir neçə böyük nəsr parçasından meydana gələn əsərə “Münşəat” deyilir. XV əsrdə Sinan Paşanın inşası olduqca sadə və sevimli bir üslubda yazıldığı halda XVII əsrdə yaşayan Nərgisinin inşası bütünlüklə qarışıq və bəzəkliidir. Belə ki, sırf ərəbcə və ya farsca bir əsəri oxuyub anlamaq Nərgisini anlamaqdan daha asandır.

Sadə, öyrədici nəsr üslub yönündən tarix nəsrinə çox bənzəyir. Ancaq məlumat vermək üçün yazılmış öyrədici əsərlər bir az daha quru və sənətsizdir. Məcazlar daha azdır. Təsvir, təhkiyə, dialoq bölümlərinə az rast gəlinir. Mövzu baxımından öyrədici yazılar olduqca müxtəlifdir. Başda din və təsəvvüf olmaq üzrə tibb, tərbiyə, əxlaq, ədəb, hüquq, ümumiyyətlə hər bir elm mövzusunda yazılmışdır. Bu dövrdə çox alimlərimiz əsərlərini ərəbcə yazmışlar. Yalnız biliklərini xalqa çatdırmaq istəyən vətənpərvər aydınlar meydana çıxdı ki, adı keçən bir çox əsərlər də onlarındır. Bu kitablardan verilən məlumatlar çoxluq olaraq Şərq mənbələrindən gəlir. Fəlsəfə və elmdə İslam filosof və aydınlarının XV əsrə qədər araşdırıb ortaya qoyduqları fikir və görüşlər təkrar edilmişdir. Sadə nəslə yazılan əsərlərdə verilən məlumatların xüsusiyyəti ondadır ki, eyni ilə ata sözləri kimi adətlərə və ənənələrə dayanır. Bu yöndən həm milli, həm də bəşəri bir dəyər daşıyırlar. Əsrin sadə nəslə yazılan əsərləri içərisində Əlaəddin Çələbinin “Taci-Ədəb” adlı əsəri də yer almaqdadır. Tədqiqat işində xüsusi yer verdiyimiz XV əsr türk nəsr ədəbiyyatı ayrıca bir bölümdə daha geniş bir şəkildə qeyd edilmişdir.

II fəslin ikinci yarımbaşlığı “Taci-ədəb” əsərinin ideya-tematik əsasları” adlanır. Bu yarımbaşlıqda nəslə qələmə alınan əsərə ideya,

mövzu etibarı ilə yaxın olan və eyni dövrdə yazılan əsərlər haqqında məlumat verilmişdir. Sadə dillə yazılmış bu əsər türk dil sintaksisinə və dil musiqisinə sadıq qalmış, XV-ci əsrdə Osmanlı türkçəsi ilə yazılmış bu əsərlər öz gözəlliyi ilə günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. İstər əlyazmalar, istərsə də şifahi olaraq günümüzdə qədər gələn bu əsərlər türk ədəbiyyat tarixində də dərin iz buraxmışdır. “Sadə nəsr” klassik türk ədəbiyyatının yalnız bir dövründə deyil sonrakı mərhələlərində də müraciət edilən bir nəsr növü olmuşdur. Qeyd olunan belə bir əsərlərdən biri də Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Əlaəddin Çələbinin sadə nəsrə yazılmış “Taci-ədab” əsəridir¹.

Dissertasiyanın “Taci-ədab” əsəri XV əsr türk nəsr kontekstində” adlandırılmış II fəslin üçüncü yarımbaşlığı əsərin əxlaq və mənəvi kamilləşmə yolunda yardımçı ola biləcəyi, ədəb və mərifət kəsb etmək istəyənlər üçün misilsiz olan bu əsəri oxumaqla insan ömrü boyu ona baş ucalılığı gətirən keyfiyyətlərə sahib ola biləcəyi qənaətinəyik. Üzərində araşdırma apardığımız əsərin müəllifinin XV əsr mədəniyyət mərkəzi sayılan Amasyada yaşayıb, yaratdığını düşünsək onun necə bir elmə sahib olduğunu bilmək, bir o qədər də çətin olmaz. Əlaəddin Çələbinin özü “Taci-ədab” əsərində onu h.857/m.1453-ci ildə Qustəntəniyyənin (İstanbulun) fəthi zamanı yazdığını göstərir². Əsər haqqında ilk dəfə söz açan Katib Çələbi (1609-1656) “Kəşfi-z-zünun” əsərində “Taci-ədab”ın böyük şəxsiyyətlərin uşaqları üçün tərtib edildiyini yazır. Bursalı Məhməd Tahir özünün “Osmanlı müəllifləri”ndə türkcə olan bu əsərin mövzusunun ədəb və tərbiyəyə dair olduğunu, Vəsfə Mahir Qocatürk onu sadəcə “tərbiyəvi əsər”, Fəhmi Ədhəm Qaratay isə “əxlaqi risalə” kimi təqdim edirlər³. Haqqında danışdığımız əsər bəzi mənbələrdə “Təriqü-l-ədab” (“Ədəb yolu”) adlandırılmışdır. Belə ki, bu əsərin əsasən Türkiyə və İranda olan nüsxələrinin bəzilərində “Təriqü-l-ədab” adına rast gəlirik. Burada yer alan bir çox əlyazma nüsxəsinin əvvəlində əsərin adı belə qeyd edilmişdir: “...və bu risaləyi-

¹ Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, 2001. 1366 s., səh. 354

² ÖYİ 315/315-M, تاج ادب, 105a

³ Cengiz H.E. Divan Şiiri Antolojisi, Ankara: 1967. 342 s., səh.211; Kocatürk M.V. Türk Edebiyatı Antolojisi, Ankara: 1997, 720 s., səh. 333; Karatay F.E. Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe yazmalar kataloqu, İstanbul, 1961, Ic., 645 s,II c.,526 s., səh. 354

şərifə və vəsiləyi-lətifəyə “Təriqü-l-ədəb” deyü ad verdim...”¹. Apardığımız araşdırmalar zamanı əsərin Vatikan Kitabxanasında müəllifi Əli ibn Hüseyn Əlaəddin Çələbi kimi göstərilmiş “Risaləi-ədəb və vəsiləi-min tələb” (Ədəb və tələbdən vasitə traktatı”) adlı bir əsərin əlyazma nüsxəsi ilə də qarşılaşdıq. Lakin incələmələr zamanı belə bir qənaətə gəldik ki, qeyd olunan bu nüsxə Əlaəddin Çələbinin müstəqil bir əsərinin deyil, məhz elə “Taci-ədəb” əsərinin fərqli adlandırılmış bir nüsxəsidir. Digər əlyazma xəzinələri və kitabxanalarda qorunan nüsxələrindən fərqli olaraq AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan üç əlyazmasının üzərində apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, nüsxələrin hər üçünün frontospisində “Həzə kitabı-Taci-ədəb” (“Bu “Taci-ədəb” kitabıdır”) sözləri yazılmışdır². Əsərin müəllifi olan Əlaəddin Çələbi özü isə yazır: “...Bu risaləyi-lətifə Taci-ədəb...” deyü ad verildi...”³. Müəllifin Fateh Sultan Məhmədin müasiri olduğunu əsərin sonunda rastlaşdığımız bu ifadələr aydın şəkildə ortaya qoyur: “... Bu kitab düzüldü və yazıldı hicrətin səkkiz yüz əlli yeddinci yılında, Qustəntin tarixində. Tarixi-fəthi-Qustəntin, fürsət bulmadılar əvvəlün...”⁴.

“Taci-ədəb” əsərinin mənbələri haqqında məlumat verərkən müəllif, kitabında təbii olaraq “Quran” ayələrindən, hədislərdən, Hz. Əli (ə) başda olmaqla İslamın böyük şəxsiyyətlərinin kəlamlarından və filosofların söylədikləri fikirlərdən faydalandığını da açıqca ifadə etmişdir. Bu baxımdan “Taci-ədəb” əsərinin ən birinci qaynağı şübhəsiz “Qurani-Kərim” və hədis kitablarıdır. Müəllif əsərinin dəyərini artırmaq üçün “Quran” hekayələrindən, qissələrdən, “Quran”da adları verilmiş şəxslərdən, məşhur simalardan məharətlə istifadə etmişdir. Əsərdə ən çox müraciət olunan simalardan Hz. Əli (ə), Hz. Hüseyn (ə), Aişə, Zeyd, Üveys Qərani, Yıldırım Hünkar (Bəyazid), Əmir Süleyman, İmam Qəzali, İmam Əzim (İmam əbu Hənifə), İmam Züfər, Loğman, İmam Şafei, və təbii ki, bütün müsəlmanların müəllimi olan Məhəmməd (s) peyğəmbərdir. Əsas mənbələrdən biri kimi “Qurani-Kərim”dən istifadə

¹ Şeker M. Fatih devri Osmanlı müəlliflərindən Ali bin Hüseyn el-Amasi ve Tarikul-Edebi. Ankara: 2002, 595 s.

² ƏYİ 315/315-M, تاج ادب ; ƏYİ 311/311-M, تاج ادب ; ƏYİ 1167/2790-B, تاج ادب

³ ƏYİ 315/315-M, تاج ادب , 49a

⁴ ƏYİ 315/315-M, تاج ادب , 105b

olunmuş bu əsərdə 12 surənin 18 ayəsindən istifadə olunmuşdur. “Taci-ədəb” əsərində Məhəmməd (s) peyğəmbərdən nəql olunmuş çox sayda hədislərə də istinad edilmiş və nümunələr verilmişdir. Burada verilən hədislərin ümumi sayı isə 81-dir. Hz. Əliyə (ə) aid 12 kəlam və rəvayətin, Hz. Hüseynə (ə) və İmam Şafeidən 1 kəlamın yer aldığı bu əsərdə, müəllifin qeyd etdiyi daha 20-yə qədər hikmətli sözün və 13 “pənd”, “nəsihət” kimi qeyd olunanların qaynağı isə verilməmişdir. Bundan başqa əsərdə 20-yə yaxın ərəbcə və 10-a yaxın türkcə nəzm nümunəsinin də mövcud olduğunu görürük. Bunlarla birlikdə 75-ə qədər farsca şeirin kimə məxsus olduğu və haradan götürüldüyü haqqında məlumat verilməmişdir. Bunlardan bəzilərinin müəllifin özünün yazdığını düşünməklə yanaşı əksəriyyətinin dövrünün məşhur şairlərinin qələminin məhsulu olması şübhəsizdir.

Araşdırmalar zamanı farsca olan bir çox şeirlərin İranın böyük və dahi şairi Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərindən alındığı da üzə çıxarılmışdır. Qeyd olunan bu xüsusiyyətləri ilə də “Taci-ədəb” əsəri istər ilahiyyat və hədis elmi istərsə də klasik şərq poeziyası tədqiqatçıları üçün də dəyərli araşdırma mənbəyi hesab oluna bilər. Ələəddin Çələbi “Taci-ədəb” əsərini yazarkən qaynaqları bir-bir göstərməsə də iki qaynağın adını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Bunlardan birincisi “Mühit” əsəridir. Burada adı qeyd olunmuş əsərin məşhur din alimi Şəmsül-əimmə Mühəmməd ibn Əhməd Sərahsinin (h.483/m.1090) “Mühit” adlı əsəri ya da ki, Raziyyüddin Məhəmməd ibn əl-Alanın (h.671/m.1272) üç “Mühit” əsərindən üçüncüsü ola biləcəyi ehtimal olunur¹. Müəllifin adını qeyd etdiyi digər bir əsər isə “Xulasə”dir. “Taci-ədəb”in bir fəslində Ələəddin Çələbi yazır: “...Xulasə”də aydır...². Apardığımız araşdırmalar zamanı isə qeyd edilən bu əsərin Tahir ibn Əhməd əl-Buxarinin (h.542/m.1147) “Xulasətü-l-fətva” adlı əsəri ola biləcəyi qənaətinə gəldik³.

Ələəddin Çələbi əl Amasinin “Taci-ədəb” əsərinin Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) ictimai, iqtisadi, siyasi, əxlaqi, fəlsəfi və tərbiyəvi xüsusiyyətləri baxımından əhəmiyyətə malik olan “Əxlaqi-Nasiri”

¹ Şeker M. Fatih devri Osmanlı müəlliflərindən Ali bin Hüseyn el-Amasi və Tarikul-Edebi. Ankara: 2002, 595 , səh. 34

² Yenə orada. səh. 33

³ Yenə orada səh. 34

əsrinin təsiri ilə yazıldığını düşünürük¹. Bu baxımdan “Taci-ədəb” əsrinin başqa bir qaynağının N.Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəri olduğunu söyləyə bilərik. Məlum olduğu kimi Azərbaycan və Türkiyə sıx qarşılıqlı ədəbi əlaqələr əsasında, eləcə də müştərək mövzularda yaranan ədəbiyyat əsrlər boyunca mövcud olmuşdur. Eyni türk kökünün törəmələri, qol-budaqları sayılan bu iki xalqın ədəbiyyatında tarixən çevirmələr, tərcümələr, həmçinin birinin digərinə ümumi şəkildə təsirinin olması məlumdur. Məhz bunun nəticəsi olaraq biz hər iki ədəbiyyatda konkret əsərlərin təsiri ilə yaranan bir çox abidələrlə rastlaşırıq. Ədəbiyyatşünaslıqla yanaşı şərqşünaslıqda da bu və buna bənzər bir çox məsələlər müxtəlif yönəldə, səviyyələrdə araşdırılır. Lakin bu baxımdan hələ öyrənilməmiş, diqqətdən kənar qalan maraqlı abidələr, əlyazmalar çoxdur. XV əsrə qədər və XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri ilə Türkiyədə yaranmış bir sıra maraqlı abidələrin əlyazmaları üzə çıxarılmışdır ki, nəsrlə olan belə əlyazma abidələrindən biri də məhz elə Ələddin Çələbinin “Taci-ədəb” əsəridir. Buna görə də bu əsər təkcə türk ədəbiyyatşünaslığı baxımından deyil, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığı baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu aspektdən əsərin Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycanda da fundamental tədqiqata cəlb olunması çox vacibdir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslə “Taci-ədəb” əsrinin tekstoloji tədqiqı” adlanır və bu fəsil “Taci-ədəb” əsrinin əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri”, “Taci-ədəb” əsrinin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri”, “Taci-ədəb” mətninin müqayisəli təhlili” adlı üç yarımbaşlıqdan ibarətdir. “Taci-ədəb” əsrinin əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri” adlı birinci yarımbaşlıqda “Taci-ədəb” əsrinin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində qorunan nüsxələri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bu əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 3, Türkiyə Cumhuriyyəti kitabxanalarında 8, Misirdə 4, İran İslam Respublikası və Avstriyada 2 olmaqla 17 nüsxəsi qorunmaqdadır. Əsərin mətni üzərində aparılan tədqiqat zamanı isə bu nüsxələrdən əsərin 3 Bakı nüsxəsini və 2 Türkiyə nüsxəsini tədqiqata cəlb etmişik. İkinci yarımbaşlıq “Taci-ədəb” əsrinin əlyazmalarının qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri” adlanır. Bildiyimiz kimi Türklər İslam

¹ Musabəyli A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. Bakı: “Nurlan”, 2010, 373 s., səh. 36

dininin qəbulundan sonra uzun müddət XI əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Ərəb əlifbası 28 hərfdən ibarət olsa da türklər və farslar bu əlifbaya p, ç, j, g (پ, چ, ج, گ) hərfləri ilə bərabər, türkdilli yazılarda (گ, ک, ن), sonra isə burun-boğaz diftonqu olan “nq” səsinə ifadə etmək üçün “sağır nun” adlanan (گ) hərflərini də əlavə etmişlər. Türk katiblərinin düşünüb tapdıqları “sağır nun” (گ) diaqrafı yalnız Azərbaycan və başqa türk dillərinə məxsus burun-boğaz səsinə ifadə etdiyi üçün tədqiqat işimizdə ərəb və fars mənşəli sözlərdə müşahidə edilmir¹. Saitlərin istifadəsi üçün əski türk yazısında fonetik tutumuna görə müştərək səciyyəli dörd hərf; əlif (ا), vav (و), ə (ي), və hə (ه), vardır ki, bunlardan ayrıca və müstəqil şəkildə ancaq biri əlif (ا) saitlərə, digər üçü isə həm saitlərə, həm də samitlərə xidmət edir².

Tədqiqat obyektini olan “Taci-ədəb” əsəri dil baxımından XV əsr Anadolusunda istifadə olunan türkcənin bütün gözəlliklərini ortaya qoymaqladır. Bu əsərin mətnini türk dili baxımından araşdırdıqda bir çox incə nüansları da müşahidə etməkdəyik. Belə ki, bu dəyərli abidə artıq türk leksikonundan silinən bir çox türk mənşəli sözlərin ortaya çıxarılmasında, türk dilinin gözəlliyinin nümayiş etdirilməsinə də yardımçı ola biləcək səviyyədə bir əsərdir. Əsərdə hətta bu gün arxaik hala gəlmiş sözlərlə yanaşı hələ də yaşayan sadə türkcənin istifadəsi də bizi bu baxımdan heyran edir. Belə ki, beş əsr bundan əvvəl istifadə olunmuş sözlərin bu gün belə mənasını itirmədən, heç bir erroziyaya, əlavəyə, dəyişikliyə uğramadan dilimizdə də olduğu kimi istifadə olunması türk dillərinin qrammatikasının, sintaksisinin gözəlliyindən və dəqiqliyindən xəbər verir. Günümüzdə Türkiyə türkcəsi ilə yanaşı Azərbaycan türkcəsinin qrammatikasında işlədilən və önəmli yerlərdən birini tutan hal şəkilçiləri çox maraqlı və incə bir şəkildə bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Əsərin beş əsr bundan əvvəl yazıldığına baxmayaraq şəkilçilərin demək olar ki, hamısı yerində işlədilmiş və günümüzdə də eynilə istifadə olunmaqladır: **انا**-ana (ona) (İ, 53b), **اني**-anı (onu) (İ, 60b), **اتين**-anın (onun) (İ, 61b), **انده**-anda (onda) (İ, 63b), **اندان**-andan (ondan) (İ, 63b). Əsərdə günümüzdə işlənməyən arxaikləşmiş sözlərdən də çox istifadə olunmuşdur. Bu da qədim türk dilinin bütün gözəlliklərini ortaya qoymaqladır: **اکچه**-akça (İ, 70a), **اوش**-uş (İ, 56a), **آلی**-alı və sə

¹ Əlizadə S. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı: 1993. 140 s., səh. 20

² Yenə orada. səh.21

(İ, 62b) və s. “Taci-ədəb” əsərinin əlyazma mətnlərində bir sözün iki və daha çox qrafik variantlarda yazıldığını görməkdəyik. Katiblər sözlərin müxtəlif variantlarından istifadə etməklə sözlərin müxtəlif ləhcələrdə ifadəsini və orta əsr abidələrinin orfoqrafiyasını bilərəkdən və ya bilməyərəkdən nümayiş etdirirlər: 1. داخي -daxi (İ, 69b), 2. دخي -daxi (İ, 67a). Əlimizdəki əlyazma mətnlərində bəzi hərf əvəzlənməsi də müşahidə olunmaqdadır. Bir çox türkdilli əlyazmalarda olduğu kimi bu əlyazmalarda da katiblər hərf əvəzlənməsindən çox sayda istifadə etmişlər: Dürülü - درلو (İ, 54a), türülü - تورلو (İ, 54b), turub - توروب (İ, 74 b), durub - دوروب (İ, 74b). Bundan başqa əsərin əlyazma mətnində bu şəkildə t-d, m-b, q-ğ hərf əvəzlənməsinə də rast gəlinir. Şəkilçi, bağlayıcı və qoşmalar əlyazma mətnlərində həm ayrı, həm bitişik yazılmışdır: Birlə - برله (İ, 49b), ilə - ايله (İ, 54b), ki - که bağlayıcısının qədim forması olan كي -ki şəklinə daha çox təsadüf olunur: Oldur ki - اولدر که (İ, 50a), dedi ki - ديد که (İ, 50a), Müasir türk ədəbi dilində dörd variantlı -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi əlyazmalarda -در -durur şəklindədir: Etdürür - اتيديرير (İ, 54a), olmuşdur - راولمشد (İ, 54a), doqundurur - داوقوندر (İ, 67b).

“Taci-ədəb” əsərinin Türkiyə nüsxələrində felin əmr şəkli əski türkcədə və Azərbaycanın bəzi bölgələrinin dialektində hələ də yaşayan -gil xüsusi şəkilçisi ilə işlənmişdir. Çəkməgil hərgiz əmək bəd əsilçün (ب, 3), Geçər ikən eyləgil təlim ona (ب, 10b). Əski Anadolu türkcəsi mətnlərinin imlası, daha sonra ortaya çıxan, uzun əsrlər davam edən və olduqca klassikləşən imlaya görə bir xeyli fərqlidir. Bu dəyişiklik ərəbcə və farsca kəlmələr üçün deyil, türkcə kəlmələr üçün daha təsirli olmuşdur. Ərəb və fars mənşəli kəlmələrdə heç bir dəyişiklik olmamışdır. Türkcə kəlmələrdə isə heç bir dövrdə eynilik müşahidə olunmur. Qarışıq və dəyişiklik əski Anadolu türkcəsi dövründə daha çox ortaya çıxır. Əski Anadolu türkcəsi ilə yazılmış mətnlərdə, o cümlədən “Taci-ədəb” əsərində türkcə kəlmələrin imlası baxımından diqqəti çəkən ən vacib nöqtə saitlərin imla hərfləri ilə deyil ümumiyyətlə hərəkələrlə göstərilməsidir. Bəzən hərəkə işarələri də qoymamaqla saitlərin heç yazılmaması kimi bir vəziyyətin ortaya çıxmasıdır. Kəlmə başında və ortasında olduğu kimi sonunda da saitlər, xüsusilə, şəkilçilərin sonunda olanlar göstərilməmişdir. Türkcə kəlmələrdəki saitlərin imla hərfləri ilə göstərilməsinə səbəb ərəbcədə qısa saitlərin hərflərlə deyil işarələrlə ifadə edilməsidir. Görünür ərəb dilindəki bu hadisə türk dilinə də təsir etmişdir. Türkdilli mətnlərdə saitlər hər zaman hərəkə ilə göstərilmədiyi,

bəzən imla hərfləri ilə də yazıldığı üçün konkret bir üsulun, vahid prinsipin olmadığı müşahidə olunur və hər bir katib yazı sistemində özünəməxsus yol tutmuşdur. Qədim əlyazma mətnlərində bəzən eyni səhifədə eyni kəlmənin dəyişik şəkillərdə yazıldığını müşahidə edirik. Yüz illər boyu türklər tərəfindən işlədilmiş ərəb qrafikalı türk və Azərbaycan yazısında türk sözləri ilə yanaşı, ərəb və fars mənşəli sözlər də işlədilmişdir. Bu zaman qarşılaşdığımız maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, bəzən ərəb sözlərinin yazılışı fars sözlərinin yazılışı qaydalarına müvafiq şəkildə həyata keçirilmiş və yaxud da bir sıra hallarda türk sözlərinin yazılışında yalnız ərəb dilinə xas hərflərdən istifadə edilmişdir. Bütün bu vəziyyətlərdə nə ərəb mənşəli alınma söz ərəb, nə fars mənşəli alınma söz fars tələffüzünə uyğun şəkildə oxunmamış, türk sözlərinin tərkibində işlənən ayrı-ayrı ərəb hərfləri ərəb dilinin tələffüzünə tabe etdirilməmişdir. Bütün bu deyilənlər XV əsr nəsr abidələrinin hamısını əhatə etdiyi üçün bunların üzərində araşdırma apardığımız “Taci-ədəb” əsərində də bu nüanslar çoxluq təşkil edir.

Dissertasiyanın III fəslinin sonuncu “Taci-ədəb” mətninin müqayisəli təhlili” yarımbaşlığı bölümündə üzərində araşdırma apardığımız “Taci-ədəb” əsərinin tekstoloji tərəfləri araşdırılmış və əsər bütünlüklə tekstoloji tədqiqata cəlb olunmuşdur. Apardığımız tədqiqat işinin əsas obyektı olan “Taci-ədəb” əsərinin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı hər üç əlyazması bütünlüklə paleoqrafik baxımdan öyrənilmişdir. Mətnin oxunmasında əldə olunan bütün nüsxələrdən lazımı səviyyədə istifadə olunmuşdur. Uzun tarixi dövr ərzində istər müəllif özü, istərsə də katiblər bir mətni bir neçə dəfə köçürmüş, köçürərkən bəzi ixtisar və əlavələr də olunmuşdur. Buna görə də əsl mətn necə olmuşdur, nə şəkildə olmalıdır, bunu tam əminliklə və dəqiq bilmək çox çətin dir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Taci-ədəb” əsərinin Bakı nüsxələrindən biri olan B-1167/2790 şifrlı əlyazması alim, pedaqoq Əbdülcəni Xalisəqarızadə tərəfindən 1845/1852-ci ildə köçürülmüşdür. Ancaq bu nüsxə ilə işləmək bizim üçün çox çətin olduğundan biz əsərin M-315/315 şifrlı digər bir Bakı nüsxəsini əsas olaraq götürmüşük. Biz əsərin dolğun və mükəmməl mətnini ortaya qoymaq üçün əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-1167/2790 və M-311/311 şifrlı nüsxəsindən də bacardığımız qədər istifadə etməyə çalışmışıq. Əlimizdəki nüsxələrin içində ən mükəmməli, həcmcə ən böyük, mətni tamamilə əhatə edən, başlıqların hamısının verildiyi bir

əlyazma, əlbəttə ki, əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrlı nüsxədir. Əlyazma üzərində araşdırma apararkən bu nüsxəni əsas götürməyimizə səbəb onun oxunaqlı olması, əlyazmanın yaxşı saxlanılması ilə əlaqədar ona heç bir xələl gəlməməsi, başqa nüsxələrdə olan bəzi əksikliklərin bu nüsxədə olmaması və ən əsası bu nüsxənin Azərbaycan nüsxələri içərisində ən qədim olmasıdır. Mətnşünas alim A.Musayeva qeyd oluna bu nüsxə haqqında yazır: “Tekstoloji tədqiqat göstərir ki, XIX əsrin ilk illərində köçürülmüş bu nüsxə dəyərli və qədim bir əlyazmadan köçürülmüş, müasirləşdirilməmişdir. Lakin dövrünə uyğun olaraq, bəzi qədim türk sözləri paralel olaraq həm də izah edilmiş və ya yanındaca onların nüsxə köçürüldüyü dövr üçün daha təbii sayılanları əlavə olunmuşdur¹. Əsərin tədqiqində təbii ki, başqa nüsxələrdən də istifadə olunmuş və nüsxələr bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq nüsxə fərqləri ortaya qoyulmuşdur. Nüsxələrin qarşılaşdırılmasında və müqayisə olunmasında Türkiyə İstanbul Universiteti Kitabxanası və Süleymaniyyə Kitabxanasında mühafizə olunan nüsxələrdən də istifadə olunmuşdur. Araşdırma prosesində tarixilik prinsipinə dayanaraq tədqiqata ən tam və kamil nüsxəni cəlb etmişik. Adətən Şərq klassiklərinin əsərlərinin elmi müqayisəli mətni tərtib edilərkən mövcud nüsxələr içərisində üstünlük ən qədim, müəllifin dövrünə ən yaxın vaxtda köçürülmüş əlyazmaya verilir. Bu da onunla izah edilir ki, müəllifin dövrünə yaxın zamanda köçürülmüş əlyazma sonradan köçürülmüşlərdən az təhrif olunur. Amma bununla belə bütün nüsxələr əsaslı tədqiq edilmədən qədim nüsxə əsas nüsxə kimi götürülə bilməz. Bununla əlaqədar D.S.Lixaçov yazır: “Ən qədim mətn, daha qədim nüsxədən köçürülmüş daha cavan nüsxədə təqdim edilə bilər”². Mətnin həqiqi dəyərini vermək üçün o mətnin digər nüsxələr ilə qarşılaşdırılması vacibdir. Mətnləri müqayisə edərkən mətndəki dəyişmələr və fərqlər ortaya çıxarılmış və bunların tarixi, ədəbi səbəbləri araşdırılmışdır. Mətnin tədqiqində nüsxələrin müqayisəsi ilə yanaşı mətnin tarixinin öyrənilməsi, katibi və nəhayət müəllifin şəxsiyyətinin araşdırılması vacib sayılmışdır. Tədqiqat zamanı əsas

¹ Musayeva A. XV yüzillik nəsr abidəsi “Taci-Ədəb”. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiy., dil və incəsənət seriyası, 1991, N:3-4. s., səh.41

² Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк), издательство «Наука», Москва-Ленинград: 1964, 101с., səh.502

götürdüyümüz AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan M-315-315 şifrəli nüsxəni şərti olaraq “İ”, əsərin Türkiyədə qorunan əlyazma nüsxələri əsasında tərtib olunmuş mətnini şərti olaraq “Б” qəbul edəcəyik. Əsərin digər Bakı nüsxələrini də müqayisəyə cəlb etdiyimiz üçün onları da şərti olaraq M-311/311 şifrəli nüsxəni “Ç”, B-1167/2760 şifrəli nüsxəni isə “Д” olaraq adlandırdıq.

XV əsr nəsr abidəsi “Taci-ədəb” əsəri bir nəsihətnamə kitabı olaraq həm XV əsr sadə türkcə yazılmış nəsr dilinin ən gözəl nümunəsi, həm də içindəki türk mənşəli kəlmələrin zənginliyi ilə leksik cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq əsərdə təbii ki, ərəb-fars sözlərindən də geniş istifadə olunmuşdur və bu o dövrün bütün əsərlərinə xas bir xüsusiyyətdir. Bununla yanaşı abidədə türk mənşəli leksemlərin xüsusi çəkisinin daha ağır olduğunu xüsusilə qeyd etməliyik. Orta əsr abidələrini araşdırdığımız zaman orta əsr Azərbaycan və Osmanlı elm sahəsində yazılan türkcə əsərlərin demək olar ki, hamısında işlədilən türk mənşəli kəlmələrin çoxunun eyni olduğunu görürük. Üzərində araşdırma apardığımız bu nəsr əsərində də kifayət qədər qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlirik. Əsərdəki bu sözləri Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərlə müqayisə etdikdə sözlərin həm formaca, həm də mənaca eyni məqsəd daşdığını görürük. Əsərin içərisində türk mənşəli kəlmələr daha çox diqqətimizi çəkir. Burada milli vahidlər türkoloji baxımdan daha böyük maraq doğurur. Bu qrup sözlərin böyük əksəriyyəti həm xarici, həm də daxili mənasına görə əsasən dəyişikliyə uğramadan bu gün də türk dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmaqda davam edir. Məhz “Taci-ədəb”də elə lüğət vahidlərinə rast gəlirik ki, həmin sözlər dilimizin sonrakı inkişaf pillələrində əsasən fonetik, semantik baxımdan müəyyən diaxronik dəyişikliklərə uğramışdır. “Taci-ədəb” əsərində bu gün dilimizdə işlənməyən, bəzi şivə və ləhcələrdə qalan arxaikləşmiş sözlər var və bunlar ana dilli abidələrimizin arxaik qatının semantik xüsusiyyətləri baxımından da diqqət çəkəndir. XV əsr türk ədəbi-bədii dilinin ən dəyərli yazılı nümunələrindən olan bu əsər üzərindəki araşdırmalar əyani surətdə göstərir ki, o, dövrünün ədəbi-bədii dili, onun lüğət tərkibi, fonetik sistemi, qrammatik quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaradır və bu dövrün bütün dil xüsusiyyətlərini özündə işıqlandırır. Belə ki, abidədə elə türk mənşəli sözlər işlənmişdir ki, həmin lüğət vahidlərinin müəyyən bir qismi türk dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində istifadədən qalmışdır. Tədqiqat apardığımız əsərdə öz əksini tapmış qədim türk sözlərinin tədqiqi, onların araşdırılıb

üzə çıxarılması tarixi leksikologiya üçün zəngin material verir. Bu sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti müasir türk dillərində tamamilə arxaikləşmiş sözlərdir, bəzi şivə və ləhcələr istisna olmaqla günümüzdə istifadə olunmur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri nəticələrə yekun vurulmuş və əsas müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, bu və ya digər xalqın ədəbiyyatının ümumi inkişaf mənzərəsini yaratmaq üçün yazılı abidələrin tədqiqi və tərcüməsi son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

1. **“Taci-Ədəb” əsərində Türk mənşəli arxaik sözlər.** Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, Nurlan, 2004. s.71-73.

2. **“Taci-Ədəb” əsərinin mövzusu və yazılma səbəbləri.** AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Şərq Filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). I buraxılış. Bakı, Nurlan. 2005. s.534-543.

3. **Ələddin Çələbi və onun “Taci-Ədəb” əsəri.** AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya Məsələləri. Bakı. Elm və təhsil. 2010. s.430-434.

4. **“Kitabi-Taci-Ədəb” əsərində hekayələr.** AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Şərq Filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). V buraxılış. Bakı. Bakı çap evi. 2010. s.324-332.

5. **“Taci-Ədəb” əsərinin nüsxə fərqləri.** AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Türkologiya və Mərkəzi Asiya Araşdırmalar İnstitutu, Babeş-Bolyai Universiteti. “Müasir Şərqşünaslığın Aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı. 1-2 iyun. 2011. s.220-221.

6. **“Taci-Ədəb” bir əxlaq risaləsi kimi.** Professor Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri”. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2011. s.204-205.

7. **“Taci-Ədəb” əsərinin qaynaqları”** AMEA akad. Z.M.Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları. “Orta əsr tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı”. Bakı. “Elm”. 2012. s.326-328.

8. XV-ci əsr bədii nəsr abidəsi “Taci-Ədəb” əsərinin nüsxələri. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). VI buraxılış. Bakı. “Bakı çap evi”. 2012. s.581-588.

9. “Taci-Ədəb” əsərində ictimai həyat. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. “Azərbaycan Şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları”. Görkəmli şərqşünas alim, akademik V.Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı. 2013. s.480-483.

10. Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Ələddin Çələbi. “Taci-Ədəb”. Kitab. Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı. 2014. 292 s.

11. “Taci-ədəb” əlyazmalarının qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). VIII buraxılış. Bakı. “Zərdabi”. 2014. s.289-298.

12. “Taci-Ədəb” əsərinin dil zənginliyi. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu). X buraxılış. Bakı. 2014. s.174-185.

13. Əli ibn Hüseyn əl-Amasi Ələddin Çələbinin dövrü və həyatı. Qafqaz Universiteti. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransı”. Bakı. 18-19 aprel. 2014. s.330-331.

14. “Taci-Ədəb” əsərinin dil xüsusiyyətləri. Kars. Kafkas Universiteti. Azərbaycan Dili və Edebiyyatı Anabilim dalının Kuruluşunun 10. yıl Dönümü Münasebetiylə “Azərbaycanşınaslıq “Geçmişi, Bugünü və Gelecegi” Uluslararası Sempozyum. 21-23 Ekim. Kars. 2015. s.779-788.

15. “Taci-Ədəb” əsərinin 6 əlyazması. Qafqaz Universiteti. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların III beynəlxalq elmi konfransı”. Bakı. 17-18 aprel. 2015. s.1015-1017.

16. “Taci-ədəb” əsərində leksik vahidlər. Journal of Qafqaz University. Philology and Pedagogy. Volume 3. Number 1. 2015. s.61-69

17. Tac-ı Edeb Adlı Eserin Bakü Nüshalari. Atatürk Universiteti Edebiyat Fakültesi. Sosial Bilimler Dergisi. Sayı 56. Haziran 2016. s.21-34.

18. “Taci-Ədəb” kitabı. Qafqaz Universiteti. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş “Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı”. Bakı. 29-30 aprel. 2016. s.1326-1328.

19. XV. Əsr Mütəfəkkiri Ələddin Çələbinin “Taci-Ədəb” Adlı Əsərinin On Yeddi Əlyazması. Atatürk Universiteti. Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi. Cilt 3. Sayı 9. 2016. s.59-76.

20. Ələddin Çələbinin “Taci-ədəb” əsərində ustad-tələbə münasibətləri. AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu). IX buraxılış. Bakı. “Araz nəşriyyatı”. 2016. s.362-379.

21. “Taci-ədəb” əsərinin əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri. Gənc Türkoloqların Türkoloji Qurultayının 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir Türkoloji Tədqiqatlar:Problem və Perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans. 21-22 noyabr. 2016-cı il. Bakı.

**ТЕКСТОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ
ТЕКСТ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КИТАБИ-ТАДЖИ-АДАБ» АЛИ ад-
ДИНА ЧЕЛЕБИ**

РЕЗЮМЕ

Данная диссертационная работа посвящена текстологическому исследованию произведения «Китаби-Таджи-Адаб» Али ибн Хусейна ал-Амаси Ала ад-Дина Челеби.

Диссертационная работа состоит из Введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во введении обосновываются актуальность и значимость темы, освещается и комментируется степень изученности проблемы, определяются объект, цели и задачи исследования, характеризуются его научная новизна, методологическая и теоретическая основа, а также указывается практическое значение исследования.

Первая глава называется «Эпоха, литературная среда, жизнь и творчество Али ибн Хусейна ал-Амаси Ала ад-Дина Челеби. Эта глава, в свою очередь, делится на два раздела. В них исследована жизнь автора, дана подробная информация о литературной среде, в которой протекала его творческая деятельность.

Вторая глава называется «Произведение «Таджи-адаб» Али ибн Хусейна ал-Амаси». Эта глава делится на три раздела. Здесь в широком аспекте проанализированы этапы формирования классической тюркской прозы, исследованы идейно-тематические основы произведения «Таджи адаб».

Третья глава называется текстологический анализ произведения «Китаби-Таджи-адаб». Эта глава делится на три раздела. В ней в хронологической последовательности дается научно-палеографическое описание рукописных копий произведения «Китаби Таджи-адаб», исследуются его прозаические и орфографические особенности, а также проводится текстологическое исследование произведения.

В «Заключении» обобщаются итоги исследования и приводятся соответствующие выводы.

**TEXTOLOGICAL STUDY AND COMPARATIVE TEXT OF
“KITABI-TAJI-ADAB” BY ALADDIN CHELEBİ**

SUMMARY

This dissertation work is devoted to the textual study of the work “Kitabi-Taji-Adab” by Hussein ibn Ali al-Chelebi Amasi Aladdin.

Dissertation consists of an introduction, three chapters, 8 sub-chapters, conclusion and bibliography.

The introduction reveals the importance and prominence of the work, indicating the level of examination of given problem and commentary provided. It also brings out the object of the research, targets and objectives of this research, methodological and theoretic basis, shows practical importance of the research.

Chapter 1 is called the period, environment, the life and work of Hussein ibn Ali al-Chelebi Amasi Aladdin. This chapter, in its turn, is divided into two subchapters. It investigates the period of life of the author, provides detailed information about the environment in which he lived, his life and creativework.

Chapter 2 is called "Prose in Classical Turkish literature and the work “Kitabi Taji-adab” by Ali ibn Hussein al-Amasi”. This chapter is divided into three subchapters. Here, in a broad aspect, are analyzed the formation and stages of prose in the history of classical Turkish literature, are investigated the ideological and thematic foundations of the work “Taji adab”, the work is analyzed in the context of the 15th century.

Chapter 3 is called “A textual analysis of the works of “Kitabi-Taji adab”. This chapter is divided into three subchapters. In this chapter, a scientific paleographic description of handwritten copies of the work “Kitabi-Taji-adab” is given in chronological order, graphic and typographical features of the work are studied and a textual study of the text is conducted, which is the object of the study.

In the “Conclusion” part are summarized and indicated the results of the conducted study.

На правах рукописи

Гасымлы Инджи Тавакгул кызы

**ТЕКСТОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ
ТЕКСТ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КИТАБИ-ТАДЖИ-АДАБ» АЛА
АД-ДИНА ЧЕЛЕБИ**

5717.01 – Литература тюркских народов

5721.01–Текстология, разработка древних рукописей по
относящихся духовно-культурному наследию (перевод,
исследование и подготовка к изданию)

AVTOREFERAT

диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии

БАКУ - 2017

